

Стефан Душанић*

Иван Јанковић, *На белом хлебу. Смртна казна у Србији 1904* 2002, Службени гласник Клио, Београд 2012, 622.

Обимна студија Ивана Јанковића, правника и социолога који је стручној јавности одавно познат као аутор студије *Смрт у присуству власти. Смртна казна у Југославији и свету* (Београд, 1985) и један од покретача аболиционистичког покрета, посвећена је двовековној историји смртне казне у Србији и Југославији. Правни оквир смртне казне, обим и начин њене судске и вансудске примене, као и успони и падови идеја о њеном укидању, предмет су темељне студије која своју средишњу тему посматра кроз оптику 114 година историје Србије као самосталне државе и 84 године у оквиру Југославије. Јанковић сакупља, током својих дугогодишњих истраживања, податке о различитим обичајима и праксама везаним за извршења смртне казне. Из тих истраживања проистекао је и наслов дела, *На белом хлебу*, који потиче од народног обичаја да се осуђенику на смрт даје боља храна, коју је бели хлеб увек у Србији симболизовао.

Јанковићево дело има за циљ да на изабраном примеру прикаже развој кривичног законодавства (како материјалног, тако и процесног) у Срба и контекст(е) у којима оно настаје и мења се. Али не само то. У овој синтези, обрада смртне казне са становишта правне историје прожета је анализом развоја либералних и конзервативних политичких идеја, као и утицаја многих друштвених чинилаца, а пре свега војске, интелектуалне елите и чиновништва. Такође, аутор посматра и кривично законодавство у ширем смислу, у светлости историје политичких сукоба у Србији (и Југославији) током 19. и 20. века, што књизи даје посебну вредност. Ипак, поред велике ширине коју оваква студија подразумева, Јанковић се средишње теме доследно држи и њене оквире поштује. Научну утемељеност, тиме и трајну вредност ове књиге за српску правну историју, потврђује чињеница да су Јанковићева истраживања заснована првенствено на архив-

* Аутор је студент мастер студија Правног факултета Универзитета у Београду.

ским изворима – подробном изучавању релевантних фондова Архива Југославије, Архива Србије, Архива САНУ и Историјског архива Београда. Такође, у ткиво студије уткан је и велики број објављених извора, од деловодних протокола, мемоара, дневника, до законских извора, скупштинских протокола, стенограма, различитих статистика и бројних табеларних прегледа.

Поделивши књигу на петнаест хронолошким редом постављених поглавља,¹ Јанковић доследно настоји да прати збивања у српском кривичном законодавству, преваходно у погледу смртне казне, кроз компаративну анализу оновремених европских и балканских прилика, пружајући читаоцу могућност да, поређењем између српских прилика и прилика у окружењу с актуелним европским струјањима, створи што тачнију слику о пракси српског друштва са становишта развоја демократских идеја и уже, развоја аболиционистичког покрета. Промене у том смислу могу се, када је реч о 19. веку, дефинисати као постепено удаљавање од Турске и приближавање земљама европског Запада. Оне су се највише огледале у либералном духу школоване српске елите, који је значајно утицао на поткопавање аутократске власти у складу с „духом времена“. Правници образовани на најбољим европским школама, дали су свој допринос кривично-правним реформама као професори, истакнути чиновници, судије и министри у државној управи.

Већ на почецима самосталног живота српске државе, сталне политичке напетости допринеле су веома раном јављању идеје да се смртна казна за политичке кривице пропише законом. У исто време, законодавство доба уставобранитеља предвиђало је драконске мере, укључив и најтежу казну с циљем заштите приватне својине. Већ од првих дана српске државности смрћу су кажњавани хајдучија и јатаковање, иако је овај проблем и поред предузиманих мера остао актуелан кроз читав 19. век. Погубљења су по правилу извршавана стрељањем, у присуству јавности, пред којом је гласно читана пресуда. Током владавине уставобранитеља уводи се пракса да се помиловање објави у последњем тренутку, на губилишту, како би се повећао драмски ефекат погубљења као спектакла, али и како би се јавно показале милост и моћ суверена.

¹ Наслови поглавља преузети су из извора и значајни су за разумевање садржине, те их овде наводимо редом: „За изгубљеније главе“: 1804 1813; „Како се кривци код нас на точку суше“: 1815 1839; „Духу времена клањати се“: 1839 1858; „Што се боре мисли моје“: 1859 1869; „Установа која тамани друштво“: 1869 1888; „Поклони ми млађани живот, премилостиви господару“: 1889 1903; „Хоће Ка рабурму да прогласе за Пантеон великих Срба“: 1903 1914; „Проштено је свима, само није издајници“: 1918 1921; „Траже се на смрт осуђени“: 1921 1929; „За време усмрћивања владао је потпуни ред“: 1930 1941; „Доста више с тим стрељањима“!: 1944 1946; „Ми смо у принципу против смртне казне, али смо реалисти“: 1946 1951; „Човек је наше највеће богатство“: 1951 1977; „Смртна казна је уставна категорија“: 1977 1990; „И опет: Духу времена клањати се“: 1991 2002.

Могло би се рећи да је општи тренд друштвеног развоја у Србији током 19. века постепено ишао ка успостављању владавине права. О тим кретањима на најбољи начин сведочи кодификација српског кривичног права од 1860 (двојачко насловљена као Криминални/Казнителни законик), која је, с многим изменама и допунама, остала на снази све до 1930. О продору либералног духа у кривично законодавство говори чињеница да је, како су се прилике у земљи стабилизовале, број смртних казни постепено опадао. Ове тежње ишле су у корак с развојем европског аболиционизма, о којем Јанковић даје исцрпне податке, све време пратећи промене у српском законодавству на компаративној равни.

Посебно поглавље књиге посвећено је периоду 1903–1914, који се с правом сматра добом великог развоја демократије у Срба. На основу темељних архивских истраживања аутор оцртава једно време демократског буђења и разнобојности слободно израженог јавног мишљења, које је у исти мах потресано сталним ратним претњама и спољнополитичком кризом. Своју тему он документује подацима о уставним одредбама и кривичном законодавству, примени смртне казне, начинима њеног извршавања, политици и пракси помиловања, стању криминалитета у Србији, личностима на смрт осуђених, скупштинским расправама и расправама у јавности везаним за иницијативу о укидању смртне казне. Јанковићеве оцене општијег карактера, које се тичу укупног погледа на процесе либерализације српског друштва, овде су у духу настојања једног дела домаће историографске литературе да релативизује оцену овог доба као златног доба српске демократије. У складу с таквим погледима, долази се до закључка о тадашњем српском друштву као милитаризованом, на основу податка да су војне потребе имале првенство приликом одређивања државног буџета над цивилним. Чини се да је то недовољан аргумент за довођење у питање демократичности друштва, поготово ако се узму у обзир околности царинског рата, анексионе кризе, два балканска и светског рата у којима се развијала српска демократија (вид. стр. 234). Наравно, Јанковић не пада у замку банализација, заснованих на супротностима патријархално-модерно и затворено-отворено. Напротив, у главнини тела књиге посвећеног овом добу, када анализира уставне промене, криминалитет и кривично законодавство, аутор остаје научно објективан и прецизан, показујући да се у назначеном периоду у Србији смртна казна није користила за политичке обрачунае.

Ванредне околности које су изазване окончањем Првог светског рата, успон комунизма, као и чињеница да је новостворена југословенска држава дуго након уједињења остала конгломерат различитих правних традиција, условили су широку примену смртне

казне. Тиме су привремено напуштене тековине аболиционизма из претходног доба, као и општа демократска тежња ка смањењу броја изречених и извршених смртних казни. Ипак, о укорењености ових идеја сведочи податак да је број извршених капиталних казни у Србији „новог доба“ био упоредив с приликама у западноевропским државама попут Немачке и Француске, као и да се тај број постепено смањивао са смиривањем прилика. Овај се тренд наставио чак и након увођења монарходиктатуре 1929, које се подударало са тадашњим успоном европског тоталитаризма и довело до начелног јачања репресије. Свакако, један од разлога за то било је доношење дугоочекиваног Кривичног законика и Законика о кривичном поступку, који ступају на снагу 1. јануара 1930. Ови прописи представљали су унификацију кривичног права Југославије, али и велики напредак законодавства у правнотеоријском и номотехничком погледу. Прописујући строже услове за њено изрицање и уједначавајући начин извршења, нови закони додатно су утицали на хуманизацију и смањење броја изречених и извршених смртних казни на овим просторима.

До правог искушења за развој демократских идеја, па и за судбину смртне казне, дошло је тек победом комуниста у грађанском рату 1941–1945. Нова власт је, с циљем успостављања новог друштвеног поретка, нагло нарушавала темеље правне државе, лаицизирањем и идеологизовањем правосуђа. Отпочело је доба у којем је било знатно више вансудских погубљења, али и оних за које су сачувани подаци о судским пресудама. Само у периоду од 1945. до 1953. знамо за преко 4000 осуђених на смрт! Обрачун са ратним злочинцима и народним непријатељима, односно непријатељима револуције веома брзо је добио на ширини и замаху и праћен је стварањем специјалних већа при врховним судовима, својеврсних преких судова против чијих одлука није било права жалбе. Готово читав правнички еснаф постао је начелно сумњив, јер је схватан као део буржоаских вредности једног побеђеног света. Смртна казна се у периоду „прве петолетке“ примењивала и на имовинска и на политичка кривична дела, чиме се наглашава раскид са традицијама грађанског аболиционизма који је у Србији био на врхунцу почетком 20. века. Доношењем Кривичног законика 1951. године коначно је потврђено начело да имовински криминалитет подлеже смртној казни, иако је оно у Србији било одбачено још Казнителним законом (1860), односно Уставом од 1901. године. Како јасно произлази из Јанковићеве књиге, српско друштво је у погледу кривичног законодавства, победом комуниста кренуло унатраг у односу на сопствене демократске тековине.

Насупрот општим међународним кретањима, аболиционистички трендови заобишли су социјалистичку Југославију, где су преовла-

дали идеолошки разлози тобожње неопходности њеног задржавања. Ипак, с процесима децентрализације земље, након доношења Кривичног законика 1951. и више промена уставног уређења (1953, 1963), постепено долази и до либерализације кривичног права, која ће трајати до 1973. године. Поменута либерализација се огледа, после законских новела од 1959, у смањењу броја капиталних преступа, укидању смртне казне за кривична дела против имовине и укидању казне доживотног затвора. Описујући друштво које се мењало упоредо са законима, аутор нам даје упечатљиву слику овог времена. Јанковићеви описи судских процеса популарних у јавности, подаци о адвокатским одбранама, јавном мњењу, извештајима штампе, представљају не само занимљиво и живо писано штиво, већ и драгоцену, незаобилазну грађу за сваку будућу студију која би имала за циљ истраживање кривичног права, али и проучавање менталитета епохе.

Даље измене кривичног законодавства које су ишле у правцу заустављања трендова либерализације, настале су као последица корених уставних промена од 1974. Услед овога, током осамдесетих година у Србији се формира аболиционистички покрет (различите варијанте Друштва за борбу против смртне казне) који наилази на отпор власти и подршку јавности, посебно у Србији и Словенији. Покрет напредује нарочито после Брозове смрти, у време интензивних „петиционашких“ иницијатива грађанске опозиције. Када је реч о политичким приликама у којима се појачава захтев за изрицањем смртне казне, Јанковићева пажња зауставља се на последицама масовних насилних демонстрација на Косову и Метохији 1981, које су се претвориле у политички захтев за проглашењем републике Косово, а посредно или непосредно испровоцирале проширивање српског кривичног законика у области законске примене смртне казне. Иако ауторово излагање у овом делу књиге и даље остаје верно званичним статистикама и подацима, могао би се стећи утисак да он јасније описује случајеве (пример афере Миљинчић) који релативизују албански терор над Србима на Косову и Метохији (вид. посебно стр. 503). Такође, приликом анализе измена Кривичног законика од 1986, које су прошириле могућност изрицања смртне казне, аутор долази до драстичних закључака о природи и намерама власти у Србији, иако измене никада нису примењене и ниједна смртна казна није изречена. О закључцима ширег домета када је овај део књиге у питању вероватно је и данас још рано доносити коначне судове. За наше осећање неопходности баланса, које Јанковић поштује у највећем делу књиге, било је боље изнети и податке о вансудским погубљењима Срба на Косову. На тај начин читалац би био у бољем положају да доноси самосталне закључке о природи тадањег српског кривичног законодавства.

У последњем поглављу своје књиге, Јанковић заокружује повест о два века постојања смртне казне у Србији све до њеног укидања 2002. године. Анализирајући смртну казну у уставима и законима (укључив и измене казненог законодавства од 1993, 2001. и 2002, те расправе у Народној скупштини) он даје веродостојну слику општих прилика везаних за кривично законодавство током Милошевићеве владавине, као и у околностима постпетооктобарске смене власти. У осведоченом компаративном маниру, и у овом поглављу Јанковић сучељава опште (посебно европске) прилике с оним на домаћем тлу, служећи се статистикама, штампом и истраживањима јавног мњења. Показује да иако су велике силе данашњице, попут САД и НР Кине, задржале смртну казну, стално растући број аболиционистичких држава несумњиво показује снагу једног, чини се неповратног процеса. Закључујући своја разматрања, аутор се осврће на претпоставке о будућности која се тиче српских прилика. Своје бојазни за опстанак укидања смртне казне, које сматра „младом и крхком биљком“ у Србији (иако је последње погубљење извршено још 1992), Јанковић везује за могућности јачања политичке блискости с Русијом (у којој је, иначе, смртна казна *de facto* укинута, услед споразума са Саветом Европе), позивајући се на опасност коју у томе смислу представља, речима аутора: „у Србији увек јака русофилија и примамљивост позивања на православље и словенску душу“. Разуме се, изнете слутње произлазе најпре из више пута поновљеног и намерно наглашеног става како је у свим Југославијама смртна казна вазда била сматрана за „српску ствар“. Овакво становиште доведено је у питање податком из саме књиге: од укупно 6500 правноснажно осуђених на смрт у последња два века (за које је Јанковић успео да пронађе податке), преко 4000 је осуђено после Другог светског рата, од стране комунистичке југословенске власти, када те осуде по природи ствари нису могле бити искључиво „српска ствар“.

Посебност ове књиге представља околност да је аутор један од покретача и најактивнијих учесника аболиционистичког покрета у Србији (и бившој Југославији). То га чини драгоценим сведоком, човеком који поседује информације из прве руке о динамичним збивањима која носе јасна политичка обележја. На фактографском, истраживачком нивоу, реч је о књизи која је ризница података и у томе лежи њена највећа вредност. Закључци општијег политичког реда који провејавају целином текста, а посебно су поентирани у резимеу на енглеском језику, могли би бити подложни примедбама. Ипак, и читалац који се не слаже у потпуности с начином на који понекад одређује поенте свог текста, научном резултату Ивана Јанковића мора прићи с највишим поштовањем, уз општи утисак о завидном домету штива које је пред читаоцем и несумњивој ауторовој способности синтетичког мишљења. Ваља додати и још једну, не мање

важну одлику ове књиге: написана однегованим језиком, с повременим умесним духовитостима, она оставља утисак елегантне прозе, несвојствене понекад сувој правничкој литератури, у којој оно *шта* је написано често односи превагу над оним *како* је написано.

На крају пута на који нас је повела књига Ивана Јанковића остаје утисак правог рудника података, успешних скица за историју менталитета, драгоценог сабирања извора о два века српске правне историје. Утолико је оправданији избор да се она објави у престижној едицији „Синтезе“, где су већ нашла своје место различита репрезентативна синтетичка дела из области друштвених наука. Научна утемељеност и књижевна вредност ове књиге чине је једнако примамљивом широј публици као и правној науци, коју је аутор својим делом несумњиво задужио.